

Het zwaard van Damocles

Het hachelijke bestaan van de tiran

Vaak wordt gezegd dat een zwaard van Damocles boven een instelling hangt. Coffeeshops worden zelfs bedreigd met de zogenaamde Wet Damocles. De oorsprong van de beeldspraak, die sinds 1618 in Nederlandse kranten 13.272 keer is gebruikt, ligt in de les die de tiran Dionysius II van Syracuse (397-343) aan de vleierende hoveling Damocles gaf.

Anton van Hooff
is klassiek historicus.

1 *Tusculanae disputationes* 5,57-62. Vertaling van Cornelis Verhoeven, *Gesprekken in Tusculum*, Ambo, Baarn 1980.

2 Zoals veel Romeinen had Cicero niet veel op met de Griekse knapenliefde. Het was voor hen 'l'amour grec'. Zie voor het controversiële van antieke homoseksualiteit mijn boek *Klassieke liefde* (Omniboek, 2020).

Cicero laat zichzelf het verhaal vertellen in zijn *Gesprekken te Tusculum*, de plaats van een van zijn landhuizen.¹ Al op 25-jarige leeftijd kwam Dionysius II aan de macht. Volgens Cicero regeerde hij maar liefst 38 jaar – voor de argumentatie laat hij maar achterwege dat het bewind niet zonder wisselvalligheden was en dat de tiran in behoeftige omstandigheden stierf. Volgens de bronnen die Cicero raadpleegde – waarover wij niet beschikken – was Dionysius energiek, maar wel kwaadaardig, tegenstrijdige karaktertrekken die hem wel ongelukkig moesten maken.

De argwaan van de tiran

Hij had zijn afkomst mee, verheugde zich in het bezit van een groot aantal vrienden onder zijn leeftijdgenoten en onderhield 'naar de zede van Griekenland' (*more Graeciae*) erotische relaties met een stel jongens.² Toch vertrouwde hij niemand van zijn kring. Hij leed dus aan achterdocht, die iedere tiran kwelt. De bewaking van zijn persoon vertrouwde hij toe aan ruige barbaren – een vertrouwde praktijk van despoten. Zijn eigen dochters moesten hem scheren, want hij durfde zijn hals niet aan het mes van de barbier toe te vertrouwen. Toen ze volwassen waren, vertrouwde hij het scheermes in hun handen niet en liet hen voortaan baard en hoofdhaar met gloeiende notendoppen afschroeien.

Aan zijn twee vrouwen bracht hij 's nachts pas een bezoek na uitvoerige inspectie van de situatie.

Het echtelijk bed had hij omringd met een diepe gracht, waarover een bruggetje lag. Hij liet dat ophalen als hij de slaapkamer gesloten had. Ook durfde hij niet op een verhoging tussen de mensen te staan. Daarom sprak hij het volk steeds vanaf een toren toe.

Als hij een balspel deed – hij was er dol op – en zich ontkleedde, gaf hij zijn zwaard ter bewaring aan zijn geliefde kneep (minnaar). Iemand maakte bij zo'n gelegenheid een grap, die verkeerd viel: 'Aan deze jongen vertrouwd je je leven toe.' De jongen moest lachen. Daarop liet Dionysius de grappenmaker en de jongen doden. De laatste had niet door gelach moeten bevestigen dat hij inderdaad het leven van de tiran in handen had. De ander had hem niet op de mogelijkheid moeten wijzen. Achteraf had Dionysius verschrikkelijk spijt over het doden van de kneep die hij hartstochtelijk had

bemind. Maar ja, merkt Cicero op, onbeheerste mensen worden nu eenmaal door hun hartstochten tot tegenstrijdige handelingen gedreven.

Damocles

Toch besepte de tiran, zoals iedere despoot, hoe hachelijk zijn geluk was. Dit maakte hij duidelijk aan Damocles, een van zijn hovelingen. Dionysius' rijkdom, macht, luister, overvloedige bezittingen en prachtige paleizen maakten hem in diens ogen de gelukkigste mens denkbaar. Hierop nodigde de tiran hem uit eens zijn fortuin te ervaren. Daar had Damocles wel oren naar.

Hij mocht plaatsnemen op een gouden rustbed, bedekt met een prachtig geborduurd dekkleed. Er werden tafels met gouden en zilveren eetgerei bij gezet. Knapen van uitgelezen schoonheid moesten Damocles voorzien van de meest verfijnde spijzen. ►

Boven: Cartoon uit Puck, 1901. Udo J. Keppler gebruikte het symbool van het zwaard van Damocles hier in een cartoon over China. Aan tafel de achtlandenalliantie die in China de Bokseropstand probeerde te onderdrukken.
Links: Cartoon uit 1919 door Clifford Berryman. National Archives, Washington DC.

Boven: Richard Westall, *Het zwaard van Damocles*, 1812, Ackland Art Museum, North Carolina.

Rechts: Cartoon op de cover van Puck, 1903. De 'coal strikes' hangen als een zwaard van Damocles boven het hoofd van de 'industry'. Tekening van Udo J. Keppler, Library of Congress, Washington DC.

Parfums en wierook zorgden voor een weelderige atmosfeer. Een ogenblik kon Damocles zich inderdaad de gunsteling van het fortuin achten. 'Bij al deze luister beval Dionysius een flikkerend zwaard, bevestigd aan een paardenhaar, neer te laten zodat het boven de hals van de "fortuinlijke" hing.'

Meteen verging Damocles alle lust. Hij stak geen hand uit naar de heerlijke gerechten en smeekte de tiran hem van dit onheil te bevrijden. 'Kon Dionysius nog beter duidelijk maken dat er van geluk geen sprake kan zijn voor iemand die altijd door een verschrikkelijk gevaar wordt bedreigd?' commentarieert Cicero. Maar hij had zich nu eenmaal van jongs af verstrikt in zijn misvattingen en kon zich uit zijn waanzin niet meer bevrijden. Het verhaal wordt verteld door Cicero in een beschouwing over het 'gelukkige leven', *vita beata*. Alleen via de filosofie was dat te bereiken. Roem, bezit en macht stonden die heerlijke staat in de weg.

De voorbeeldige tirannendoders

Dionysius II behoorde tot de 'nieuwe' tirannen, dat wil zeggen de despoten die na 500 v.C. optraden. Toen was in Athene de cultus van de tirannendoders Harmodius en Aristogiton gevestigd. Ze hadden in 514 v.C. Hipparchus, een van de drie zonen van de 'oude' tiran Pisistratus (gestorven

in 528 v.C.), bij een aanslag vermoord. Toen door Clisthenes in 508 v.C. de basis voor de Atheense democratie was gelegd, werden zij iconen van de volksmacht. Ze kregen een standbeeld op de agora. Er werden offers aan deze burgerhelden gebracht. Liedjes verheerlijkten hun daad. Nabestaanden mochten op het stadhuis aanzitten aan de maaltijd die daar dagelijks voor raadsleden – en sportkampioenen – werd geserveerd. Een wet bepaalde dat niemand hun geheiligde namen mocht dragen.

Het ging echter om een mythe! Herodotus merkt al op dat door hun snode daad er helemaal geen einde kwam aan de tirannie; dat gebeurde pas toen Hippias, de oudste broer, in 510 v.C. door ingrijpen van de Spartanen werd verdreven. Thucydides demonstreert met het verhaal van de *tyrannoktonoi* zijn kritische methode van geschiedschrijving. De mensen geloofden dat Harmodius en Aristogiton uit vrijheidszin de tiran hadden gedood, maar in feite ging het om een persoonlijk conflict, verklaart hij: Harmodius was de knaap van Aristogiton, maar nu werd de wellustige Hipparchus verliefd op de jongeman. Gefrustreerd door de afwijzing wreekten de tirannenzonen zich door de zus van Harmodius als 'onzuiver' weg te sturen toen ze zich opstelde in de stoet van korfdraagsters voor de Grote Panathenaëën. De wrok hierover en de vrees dat Hipparchus gewelddadig zijn zin zou willen krijgen, deden het pederastische paar besluiten tot een moordaanslag. Toen het beoogde slachtoffer Hippias onbereikbaar bleek, stortten ze zich maar op Hipparchus. Diens aanhang maakte direct een einde aan het leven van Harmodius. Aristogiton stierf onder foltering, waarbij Hippias het werk letterlijk afmaakte.

Tirannendoding als burgerdeugd

Niettemin werd de moord op Hipparchus jaren na dato het model van tirannicide. De late 'erkenning' is te vergelijken met die voor Von Stauffenberg en de zijnen. Pas tegen 1950 werden zij in de BRD de *Widerstandskämpfer* bij uitstek, hoewel er op de zuiverheid van hun motieven wel wat af te dingen valt. De Duitse grondwet heeft postuum de aanslag van 20 juli 1944 gerechtvaardigd.³ Dit anti-tirannenartikel heeft een parallel in een Atheense wet van 338/337 v.C.: 'Als iemand tegen het volk (dat wil zeggen de democratie) rebelleert met het doel van tirannie, of deelneemt aan het opzetten van een tirannie of de democratie in Athene omverwerpt, zal degene die de man die zo iets doet, ombrengt, gevrijwaard zijn van strafvervolgning.'

Tirannenmoord wordt hier dus letterlijk gelegitimeerd. Griekse en Romeinse jongens van goeden huize raakten in hun retorische scholing al vroeg vertrouwd met het eervolle van die daad, niet alleen door de studie van het verleden, dat hen aan voorbeelden voor hun redes hielp, maar ook door

toepassing van *controversiae*, zaken waarin tegen- gestelde standpunten moesten worden verdedigd. Zo'n controversia was: De wet zegt dat een tiran- nendoder een beeld in het gymnasium krijgt. Een andere wet verbiedt het plaatsen van vrouwen- beelden in die sportvoorziening voor mannen. Nu doodt een vrouw de tiran.

'Griekse en Romeinse jongens van goeden huize raakten in hun retorische scholing al vroeg vertrouwd met het eervolle van tirannenmoord'

Deze casus is bepaald niet alledaags, maar in principe nog wel denkbaar. De meeste controversiae zijn echter heel gezocht. Neem het geval van *De man door piraten vrijgelaten*. Hij had zijn ene broer, die tiran was, gedood, en ook zijn andere toen hij die betrapt op overspel met zijn eigen vrouw – volgens antiek recht was het doden van de echtbreker in zo'n geval legaal. Hun gemeen- schappelijke vader had vergeefs om genade voor deze broer gesmeekt. De tirannen- en broeder- moordenaar werd later door piraten gepakt. Ze vroegen aan de vader losgeld. De vader schreef hun daarop een brief: ze kregen de dubbele som als ze de handen van gijzelaar afkapten. De zeero- vers lieten hem echter ongemoeid gaan. Toen de vader later in behoeftige omstandigheden kwam te verkeren, weigerde de zoon hem te onderhou- den.⁴ Hier wordt nog een geschil aan de absurde zaak toegevoegd. De plicht tot het onderhouden van de bejaarde ouders, in het Grieks *gèrotrophein*, was zelfs wettelijk vastgelegd. Het was wel een zaak van *quid pro quo*: had de vader wel aan zijn ouderlijke plicht voldaan?⁵ Deze 'zaak' lijkt meer de plot van een roman dan een serieus juridisch dilemma.

Zo zijn er ettelijke uiterst gezochte gevallen, maar het uitgangspunt van al deze zaken is dat tiran- nenmoord op zichzelf onomstreden een noble daad is. Het was met die klassieke overtuiging dat Brutus en Cassius overgingen tot de moord op Caesar in 44 v.C.

Populariteit van Damocles

Terug naar Damocles. De levensfilosofische les waaraan Cicero het zwaard ophangt, is niet de boodschap geworden die in onze culturele traditie is opgenomen. Wel is de anekdote komen te staan voor een fatale dreiging. Zo is het steeds gebruikt, in de 13.272 keren dat het in Nederlandse kranten sinds 1618 Damocles voorkomt.⁶

Damocles is zelfs de naamgever geworden van een wet. Deze is een wapen in handen van de burgemeester om ongewenste praktijken rond de verkoop van drugs de kop in te drukken op grond

van artikel 13b van de Opiumwet. Het gaat dus feitelijk niet om een wet, maar om een bepaling uit een wet; de benaming Wet Damocles is echter gangbaar.

In het algemeen wordt wel gesproken van het zwaard van Damocles, maar ook verwijzen korte varianten naar de anekdote: 'een zwaard dat boven een hoofd hangt' of zelfs 'iets dat boven het hoofd hangt'. De uitdrukking 'het leven hangt aan een zijden draad' gaat terug op een Latijns gezegde dat de weergave is van het Grieks 'hangt aan een haar'. De populariteit van Damocles blijkt uit talrijke spotprenten met toepassing van het beeld, ook actuele. Geschiedenisdocenten kunnen gebruik- maken van cartoons die toespelingen maken op politieke controversie zoals het Verdrag van Versailles en de intrede van de VS in de Tweede Wereldoorlog. Het zwaard van Damocles hangt over politieke leiders en tegenwoordig zelfs boven de hele aarde. ■

³ Artikel 20.4: 'Gegen jeden, der es unter- nimmt, diese Ordnung zu beseitigen, haben alle Deutschen das Recht zum Widerstand, wenn andere Abhilfe nicht möglich ist.'

⁴ Seneca *Maior Controversiae* 1,7,1.

⁵ Uit hellenistisch Egypte zijn aanklachten van verwaarloosde vaders tegen tekortschietende kinderen bewaard.

⁶ Volgens delpher.nl.

Dit artikel is de bewerking van een stuk uit *Tirannenmoord. Van Caesar tot Hitler*, het boek dat deze zomer bij Omniboek verschijnt.